International Journal of Sanskrit Research 2023; 9(3): 186-192

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(3): 186-192
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 20-02-2023
Accepted: 26-04-2023

डॉ. जी. राजशेखर रेड्डि
उपनिदेशकः चिन्मय-इन्टर्नैशनल्-फौण्डेषन् शोध संस्थानम्
आदिशङ्करनिलयम्, वेलियनाडु, एरणाकुलम्, केरलम्, भारत

Corresponding Author:
डॉ. जी. राजशेखर रेड्डि
उपनिदेशकः चिन्मय-इन्टर्नैशनल्-फौण्डेषन् शोध संस्थानम्
आदिशङ्करनिलयम्, वेलियनाडु, एरणाकुलम्, केरलम्, भारत

आधुनिकसमाजे अनुवादस्य आवश्यकता

डॉ. जी. राजशेखर रेड्डि

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2023.v9.i3c.2426

प्रस्तावना

उपक्रमः

अस्मिन् चराचरजगति विद्यमानाः मानवाः सर्वेऽपि वाचः अधीनाः एव। वाचं विना भावाभिव्यक्तेरभावात् जीवनं यापयितुम् असमर्थाः एव। मानवाः स्वाभिप्रायं परेभ्यः ज्ञापयितुं वाक्यानां प्रयोगं कुर्वन्ति। यद्यपि भाषाभेदमनुसृत्य वाक्यानि भिन्नानि भवन्ति, तथापि विवक्षा तु समाना एव। उदा :- हिन्दीभाषाभाषिकः "मे जा रहा हूँ" इति प्रयोगं करोति, तदेव तेलुगुभाषाभाषिकः "नेनु वेलुतुन्नानु" इति प्रयोगं करोति, कन्नडभाषाभाषिकः "नानु होगुत्तिद्देने" इति प्रयोगं करोति। आंग्लभाषाभाषिकः "I am going" इति प्रयोगं करोति। सर्वत्राऽपि विवक्षा आत्मगतगमनानुकूलव्यापारस्य ज्ञापनमेव।

भावविनिमयः मानवजीवनस्य अविभाज्याङ्गः। उभयोः भावविनिमये भाषा साधनं भवति। समानभाषिणोर्मध्ये भावविनिमये अवरोधः न स्यात्, किन्तु भिन्नभाषिणोर्मध्ये भावविनिमयः कष्टाय कल्पते। उभयोरपि भाषा भिन्ना इति हेतोः भावविनिमयः विनावरोधं न प्रचलति। यद्यपि मानवः एकाधिकासु भाषासु भाषणलेखनादिक्षमतां सम्पादयितुं शक्नोति, तथापि प्रपञ्चे विद्यमानाः सर्वाः भाषाः ज्ञातुं भाषितुं च न शक्नोति। तत्रत्यं भावं ज्ञानञ्च प्राप्तुं भाषापरिवर्तनम् अनिवार्यम्। यद्यपि भाषान्तरे विद्यमानाः विषयाः कदाचित् अस्मभ्यं ज्ञाताः एव स्युः, तथापि भिन्नसङ्केतव्यवस्थायां विद्यमानत्वात् तान् वयं ग्रहीतुमसमर्थाः वर्तामहे। अतः अमुम् अवरोधमधिगन्तुम् अनुवादः प्रधानः उपायः। अनुवादो नाम एकस्यां भाषायां विद्यमानस्य विचारस्य भाषान्तरे तथैव कथनमिति अवबुध्यते। "लक्ष्यभाषायां मूलाभिप्रायस्य अनुवर्तनम् अनुवादः इति"।

अनुवादशब्दस्यार्थः

अनु इत्युपसर्गपूर्वकं वद् व्यक्तायां वाचि इति धातोः घञ् (भावे. 3.3.18) प्रत्यये कृते सति अनुवादशब्दः निष्पन्नः। पुनः कथनम् इति सामान्यार्थः। केनचित् उक्तस्य वाक्यस्य शब्दस्य वा तथैव कथने अनुवादशब्दः लोके रूढः आसीत्। प्राचीनकाले अयमेव अर्थः व्यवहारे आसीत्। गुरुणा उपदिष्टस्य वेदमन्त्रस्य तथैव कथनम् अनुवादः आसीत्। आवृत्तिप्रभृतयोऽपि शब्दाः अनुवादशब्दस्य स्थाने वर्तन्ते। पुरातनकाले अनुवादो नाम उक्तस्य विषयस्य तथैव पुनरुच्चारणम्। स एव शब्दः आधुनिके काले भाषायाः वाग्रूपलिपिरूपसङ्केतानां परिवर्तनार्थम् उपयुज्यते। सद्यः काले तु अनुवादो नाम एकस्यां भाषायाम् उक्तस्य विषयस्य भाषान्तरे कथनम् इत्येव। प्राचीनकाले 'स्वन्तः सुखाय' इति मन्यमानम् अनुवादकार्यम् अद्य संगठितव्यापारस्य मुख्याधारं जातम्।

भाषा नाम भाषणं तथा लेखनम् इति यदि स्वीकुर्मः तर्हि भाषणरूपसङ्केतः, लेखनरूपसङ्केतः इति सङ्केतद्वयं स्वीकार्यम्। भाषणसङ्केतः वाग्रूपः, लेखनस्य तु लिपिरूपः। भाषापरिवर्तनं Translation, लिपेः परिवर्तनं Transliteration इति भवति।

वाग्रूपसङ्केतं यदि परिशीलयामः तर्हि सः सङ्केतः सर्वासु भाषासु समानः न भवति। विविधासु भाषासु विद्यमानाः विभिन्नाः सङ्केताः कदाचित् एकमेव भावं प्रकटयन्ति। उदाहरणार्थं - जननी इति भावः प्रायः प्रपञ्चस्य सर्वास्वपि भाषासु वर्तते। किन्तु सः भावः विभिन्नभाषासु विविधैः सङ्केतैः प्रकाश्यते। तेलुगुभाषायां कन्नडभाषायाञ्च "अम्म" इति, संस्कृते "अम्बा" इति, हिन्दीभाषायां "माँ" इति, आङ्ग्ले "मदर् Mother" इति च। एकप्रकारकस्य वाग्रूपसङ्केतस्य अन्यस्मिन् वाग्रूपसङ्केते परिवर्तनम् अनुवाद-शब्देन वक्तुमिष्यते। वाग्रूपपरिवर्तनं, लिपिरूपपरिवर्तनं द्वयमपि भिन्नं चेदपि प्रत्येकमपि भाषायाः लेखनचिह्नानि भिन्नानि इति कारणेन वाग्रूपपरिवर्तनेन सह लिपिपरिवर्तनम् अनिवार्यं भवति।

महत्त्वम्, आवश्यकता च

एकविंशतिशतके देशान्तरस्य दूरतां न्यूनीकरणस्य फलस्वरूपं विविधवैचारिकस्तरयोः आर्थिक-औद्योगिकस्तरयोः च परस्परभाषिकविनिमयः वर्धितः अस्ति, तथा च अस्मिन् आदानप्रदानेन सह अनुवादस्य अधिकप्रयोगः आरब्धः अस्ति। अद्यतनस्य वैज्ञानिकयुगे अनुवादस्य आवश्यकता अतीवमहत्त्वम् अभवत्। यदि अस्माभिः अन्यैः देशैः सह स्कन्धं स्कन्धं गन्तव्यं भवति तर्हि विज्ञान-सामाजिक-सांस्कृतिकक्षेत्रेषु तेषां प्रगतेः विषये अवगताः भवेयुः, अनुवादद्वारा च एतां सूचनां प्राप्नुमः।

E.M. Bets वर्यस्य कथनम् एवं वर्तते - Emotion, Thought, Technique इत्यादयाः शब्दाः मानवस्य साहित्य-ज्ञान-विज्ञानानां चिन्तनं दर्शयन्ति। मानवस्य यत्किञ्चिदपि चिन्तनं देशकालौ अतिक्रम्य यदि व्यापनीयं तर्हि अनुवादेन विना नान्यः पन्थः विद्यते। ज्ञानसङ्क्रमणार्थम् अनुवादः अत्यन्तानिवार्यः।

भाषाविकासे अनुवादः महत्वपूर्णं स्थानमावहति। यतो हि अनुवादैः भाषा समृद्धा भवति। प्रादेशिकभाषाणां परिशीलनेन अयमंशः विशदः भवति। तेलुगु- कन्नडप्रभृतिषु प्रादेशिकभाषासु आदौ संस्कृतभाषायां कृताः अनुवादा एव दृश्यन्ते। प्रथमस्तरे रामायणभारतादीनां यथातथानुवादः (श्लोकः तस्य प्रतिपदार्थः तात्पर्यञ्चेति रूपेण) दृश्यते। द्वितीयस्तरे रामायण-भारत-पुराणान्यधिकृत्य कृताः रचनाः दृश्यन्ते। ततः परमेव विभिन्नानाम् इतिवृत्तानां स्वतन्त्ररचनाः कृताः। कन्नड-तेलुगुभाषायाः अनुवादेषु आदौ संस्कृतभाषायां पद्यपद्धतिरेव आश्रिता। संस्कृतभाषायाः छन्दांस्यपि प्रायः तथैव उपयुक्तानि। कालान्तरे नूतनच्छन्दांसि उत्पन्नानि, गद्यशैली च विकसिता।

सहजतया या जनभाषा वर्तते तस्याम् एव साहित्यस्य निर्माणं भवति। संस्कृतभाषा यदा जनभाषा आसीत् तदा तत्साहित्यक्षेत्रं समृद्धमभवत्। ततः विविधग्रन्थानाम् अनुवादात् प्रादेशिकभाषाः परिपुष्टाः दृढाश्च अभवन्।

अनुवादः अद्यतनकालस्य सामाजिकी आवश्यकता, अनिवार्यता च। प्रपञ्चस्य सीमसु क्षीयमाणेषु सत्सु सम्प्रेषणमाध्यमरूपेण (Communication medium) अनुवादः महत्वपूर्णं स्थानं भजते। एकप्रकारकभाषाभाषी कश्चन जनसमुदायः अन्यादृशभाषाभाषी-समुदायेन सह समाचाराणां विचाराणाञ्च आदानप्रदानं पूर्वकालादपेक्षया साम्प्रतम् अधिकं वाञ्छति। पूर्वकाले तु धार्मिकविचाराणां प्रसारार्थमनुवादस्य उपयोगं कुर्वन्ति स्म। राजकीय-क्षेत्रे राजानः विचारणामादानप्रदानाय अनुवादम् आश्रयन्ति स्म, किन्तु सामान्याः अनुवादात् दूरे एव आसन्। भारतदेशे पूर्वकाले संस्कृतं सर्वत्र सम्पर्कभाषा आसीदित्यतः प्रवासादिसन्दर्भेषु संस्कृतेन व्यवहारं निर्वहन्ति स्म। राजानः द्विभाषिणां (Ambilingual) साहाय्येन परस्परं व्यवहारं साधयन्ति स्म। अधुनात्वे सामान्योऽपि विश्वस्य बहुविधविषयान् ज्ञातुमिच्छति तथैव साहित्यादिविषयानपि आस्वादयितुमिच्छति। सः विचाराणां विनिमये भाषायाः अवरोधम् अनुवादमाश्रित्य अधिगन्तुं प्रयतते। अतः अधुना पूर्वकालादपेक्षया अनुवादस्य प्राधान्यं वर्धितम्। प्रपञ्चे अनुवादस्य इतिहासपरिशीलनेन कश्चन समानांशः दृश्यते यत् सर्वासु भाषासु आदौ धार्मिकग्रन्थानामनुवादः, ततःपरमेव साहित्यग्रन्थानां तथा विज्ञानादिशास्त्र-ग्रन्थानामनुवादः दृश्यते। अनुवादः प्राचीनकालस्य व्यक्तिगतक्षेत्रात् आधुनिकयुगस्य सामूहिकक्षेत्रं प्रति गतः। अद्यत्वे विश्वे प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे अनुवादस्य आवश्यकता केनचित् प्रकारेण वा अनुभूयते। एवं च अनुवादः अद्यतनजीवनस्य अत्यावश्यकता अभवत्।

भारते अनुवादस्य परम्परा पुरातना एव, परन्तु विंशतिशतकस्य उत्तरार्धे अनुवादस्य यत् महत्त्वं प्राप्तं, तत् पूर्वं न प्राप्तमासीत्। १९४७ तमे वर्षे भारतस्य स्वतन्त्रतायाः अनन्तरं देशस्य आर्थिक-राजनैतिकस्थितौ परिवर्तनं जातम्। विश्वस्य अन्यैः देशैः सह भारतस्य आर्थिक-राजनैतिकसमीकरणेषु परिवर्तनम् आगतम्। राजनैतिक-आर्थिककारणैस्सह विज्ञानस्य प्रौद्योगिक्याः च विकासः अपि अस्य युगस्य प्रमुखः घटना अस्ति, अनेन परिणामेण विभिन्नभाषाभाषिणां समुदायानां मध्ये सम्पर्कस्य स्थितिः उद्भूतवती।

अद्यत्वे विश्वस्य अधिकांशेषु बृहद्देशेषु एकया प्रमुखभाषायाः सह अन्याः बहवः भाषाः अपि गौणभाषारूपेण समानान्तरेण प्रचलन्ति। समानस्य भौगोलिकसीमायाः एकस्मिन् एव राजनैतिक-प्रशासनिकयोर्मध्ये भाषा-बहुमतं, भाषा-अल्पसंख्याकं च अपि निवसन्ति। अतः स्वभाषायां भिन्नभाषाभाषिणां मध्ये सम्पर्कं स्थापयित्वा लोकतन्त्रे सर्वेषां सहभागितां सुनिश्चितां कर्तुं शक्यते। वस्तुतः अन्तर्राष्ट्रीयस्तरस्य विभिन्नदेशानां मध्ये राजनैतिक-आर्थिक-सांस्कृतिक-विज्ञान-प्रौद्योगिकेषु क्षेत्रेषु आदान-प्रदानस्य आवश्यकतावर्धनकारणात् अनुवाद-कार्यस्य अत्यन्तमहत्त्वं वर्धितम् वर्तते।

विश्वे बहवः नानाभाषाः भाष्यन्ते, एतादृशे परिस्थितौ वैश्विकविमर्शस्य दृष्ट्या अनुवादः महत्त्वपूर्णः भवति। यदि वयं स्वराष्ट्रभारतस्य विषये वदामः चेदपि स्थितिः भिन्ना नास्ति। अस्माकं २२ मान्यताप्राप्ताः भाषाः सन्ति इति विचार्य अनुवादस्य भूमिका राष्ट्रियैकतायाः कृते अतीव महत्त्वपूर्णा वर्तते। ज्ञानसञ्चारार्थं अनुवादः अतीव महत्त्वपूर्णः। अधुना वयं अनुवादितानि चलनचित्राणि दृष्ट्वा, अन्य(भाषीय)देशीयसंस्कृतीनां विषये अधिकं ज्ञास्यामः। अस्माकं विज्ञान-ज्ञाने अनुवादस्य अपि महत्त्वपूर्णा भूमिका विद्यते, विज्ञानस्य निर्माणं बहुषु भाषासु अभवत् अनुवादस्य कारणेन च सर्वत्र उपलभ्यते। इतिहासे स्वधर्मस्य, विश्वासस्य, सम्प्रदायस्य च प्रचारार्थं अनुवादस्य उपयोगः अपि कृतः अस्ति। महान् राजा साम्राट् अशोकः (272-233 ईपू) बौद्धधर्मस्य प्रचारार्थं अफगानिस्तान, ग्रीस, सीरिया, मैसिडोनिया, फारस, चीन, जापान, श्रीलङ्का इत्यादिषु देशेषु स्वदूतान् प्रेषितवान्। सः बौद्धधर्मस्य प्रचारसामग्रीम् तेषां राष्ट्राणां प्रान्तीयभाषायां अनुवादं कृत्वा प्रचारं कृतवान्।

अस्माकं देशे अनुवादस्य महत्त्वं प्राचीनकालादेव वर्तते। अद्यतनसंकुचितजगति संचारमाध्यमरूपेण अनुवादः अपि स्वस्य निश्चितं योगदानं ददाति। भारतसदृशे बहुभाषिकदेशे अनुवादस्य

उपयोगिता स्वतः एव दृश्यते। भारतस्य विभिन्नप्रदेशानां साहित्ये निहितं मौलिकं एकतां वर्धयितुं अनुवादः एव एकमात्रः निश्चितः उपायः वर्तते। एवं प्रकारेण अनुवादद्वारा वयं मानवीयैकतां निवारयन्तः भौगोलिकभाषिकभित्तिं नाशयित्वा विश्वमैत्रीं अधिकं सुदृढं कर्तुं शक्नुमः।

राष्ट्रीय-एकतायां अनुवादस्य आवश्यकता

भारतसदृशस्य विशालराष्ट्रस्य एकतायाः सन्दर्भे अनुवादस्य आवश्यकता निःसंदेहं वर्तते। भारतस्य भौगोलिकसीमाः न केवलं काश्मीरतः कन्याकुमारीपर्यन्तं प्रसृताः सन्ति, अपितु अस्मिन् विशाले भूमिः भिन्न-भिन्न-धर्म-सम्प्रदाय-जनाः निवसन्ति, येषां भाषाः परस्परं भिन्नाः वर्तन्ते। भारतस्य विविधतायां एकतायाः अर्थः अस्ति यत् भिन्नभाषा, भिन्नजाती, भिन्नसंप्रदायः, भिन्नप्रत्ययानां च देशे भावात्मकः राष्ट्रियः च कुत्रापि न बाधितः भवति, अत्र अनुवादस्य भूमिका नितरां भजते।

भारतस्य सहस्रवर्षस्य अद्यतन-इतिहासस्य विषये चिन्तयित्वा मध्ययुगीनभक्ति-आन्दोलनात् अद्यतन-प्रगतिशील-आन्दोलनपर्यन्तं भारतीयसाहित्यस्य दिशा समाना एव इति विश्वासस्य पुष्टिः अभवत्। एतत् केवलं अनुवादद्वारा एव सम्भवम् अभवत् यत् तस्मिन् समये वाल्मीकिरामायणस्य अनुवादरूपेण गोस्वामी तुलसीदासः हिन्दीभाषायां समानान्तरं रामचरितमहाकाव्यं लिखितवान्। तथैव तेलुगुभाषायां मोल्ला,उषश्री, पोतनाः, ओडियाभाषायां बलरामः, बङ्गलाभाषायां कृत्तिवाः, तमिलभाषायां कम्बन्, हरियाणवीभाषायाम् अहमदबक्षः च स्वस्य मातृभाषया भगवान् श्रीरामचन्द्रस्य चरित्रचित्रनं संस्कृतवाल्मीकिरामायणाधारेन नूतनतया अनूदितवन्तः।

सांस्कृतिकविकासे अनुवादस्य आवश्यकता

विश्वस्य येषु देशेषु भिन्नाः जातिः संस्कृतिः च एकत्र आगता, तेषु समष्टिसंस्कृतेः निर्माणे अनुवादस्य महती भूमिका अस्ति। अनुवादपरम्परायाः अध्ययनेन ज्ञायते यत् क्रिस्तोः त्रिशतवर्षात्पूर्वं रोमन्-जनाः ग्रीक-जनानाम् सम्पर्कं कृतवन्तः, यस्य परिणामेण ग्रीक-भाषायाः लैटिन-भाषायाः अनुवादाः अभवत् तथैव एकादशद्वादशशताब्द्यां स्पेनदेशस्य जनाः इस्लामधर्मस्य सम्पर्कं कृतवन्तः, अरबीभाषायाः यूरोपीयभाषासु बृहत्रूपेण अनुवादः अभवत् विभिन्नजातीयप्रत्ययानां जनाः अपि भारतम् आगतवन्तः।

सहस्रवर्षेभ्यः विविधधर्मानाम्, विश्वासानां, व्यवहारानां च अभ्यासः अद्यतनभारतीयसंस्कृतेः निर्माणे निगूढः अस्ति, या वयं समष्टिसंस्कृतेः वदामः।

एतान् सर्वान् मतान् विश्वासान् च आत्मसात्य या भारतीयसंस्कृतौ अनुवादस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका निर्मिता अस्ति, सा संशयात् परा अस्ति।

साहित्यस्य अध्ययने अनुवादस्य आवश्यकता

अद्यत्वे साहित्यस्य अध्ययने अनुवादस्य महत्त्वम् व्यापकं जातम्। यदि साहित्यं जीवनस्य समाजस्य च यथार्थं प्रस्तुतं करोति तर्हि विभिन्नभाषासु साहित्यस्य सामूहिक अध्ययनेन कस्यापि समाजस्य, देशस्य, विश्वस्य वा विचारप्रक्रियायाः संस्कृतेः च विषये सूचना प्राप्यते। अनुवादस्य महत्त्वं निम्नलिखितसाहित्यस्य अध्ययने सहायकं भवति-

- भारतीयसाहित्यस्य अध्ययनम्।
- अन्तर्राष्ट्रीयसाहित्यस्य अध्ययनम्।
- तुलनात्मकसाहित्यस्य अध्ययनम्।

भारतीयसाहित्यस्य अध्ययनेन ज्ञायते यत् हिन्दी-अहिन्दी-भाषा-लेखकानां स्वरः प्रायः विभिन्नेषु साहित्यिक-सांस्कृतिक-राजनैतिक-आन्दोलनेषु समानः एव अभवत्। मध्ययुगीनभक्ति-आन्दोलनम्, स्वातन्त्र्य-आन्दोलनम्, नक्सलबारी-आन्दोलनानि च प्रायः सर्वासु भारतीयभाषासु साहित्ये अभिव्यक्तिं प्राप्तवन्तः।

अन्तर्राष्ट्रीयसाहित्यस्य अनुवादद्वारा एव विश्वस्य विभिन्नभाषासु लिखितसाहित्येषु ज्ञानस्य विशालः भण्डारः निगूढः अस्ति इति

तथ्यं प्रकाशितम् भारते अन्तर्राष्ट्रीयसाहित्यस्य अनुवादः भारते सूफीनां दार्शनिकसिद्धान्तानां प्रचलनेन आरब्धः आसीत्; परन्तु आधुनिकयुगे एव तस्य व्यवस्थिततरूपं प्राप्तम्। शेक्सपियर, डी. एच. भारतीयजनता लॉरेन्स, मौपस्सन्ट्, सार्त्रे इत्यादीनां विचारकानाम् अनुवादेन परिचितः अभवत् तथा च कालिदासस्य, रवीन्द्रनाथ टैगोरस्य, प्रेमचन्दस्य च कृतिभिः विश्वं प्रभावितम् अभवत्।

विश्वस्य विभिन्नभाषाभ्यः अनुवादः तुलनात्मकसाहित्यस्य अध्ययने सहायकः भवति। तुलनात्मकसाहित्यं देशस्य, युगस्य, कालस्य च भेदस्य अभावेऽपि भिन्नभाषायाः लेखकानां साहित्ये सादृश्यं भेदं च किमर्थं वर्तते इति ज्ञातुं प्रयतते। अनुवादद्वारा एव यत् तुल्यम् अस्ति तत् तुलनात्मकाध्ययनस्य विषयः भवति। प्रेमचन्द-गोर्की-निराला-एलियट्-राजकमलचौधरी-मौपस्सन्तयोः साहित्यस्य तुलनात्मकं अध्ययनं केवलं अनुवादस्य परिणामेण सम्भवम् अभवत्।

व्यावसायिकरूपेण अनुवादस्य आवश्यकता

वर्तमानयुगे अनुवादः ज्ञानस्य शाखारूपेण विकसितः यत्र आदरः, यशः, धनं च भवति। विज्ञान-प्रौद्योगिक्याः क्षेत्रे तीव्रविकासेन सह भारतीयपरिदृश्ये कृषि-उद्योग-चिकित्सा-इञ्जिनीयरिङ्ग-व्यापार-क्षेत्रेषु क्रान्तिकारी परिवर्तनं जातम्। एतेषु क्षेत्रेषु प्रयुक्तानां तान्त्रिकपदानां भारतीयीकरणं जनप्रधानं च कर्तुं अनुवादस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका वर्तते।

विंशतिशतकस्य उत्तरार्धेन अनुवादस्य रोजगारक्षेत्रे महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राप्तम्। संविधाने हिन्दीभाषायाः राजभाषायाः दर्जा दत्तानन्तरं केन्द्रसर्वकारस्य कार्यालयेषु, सार्वजनिकोपक्रमेषु, संस्थासु, प्रतिष्ठानेषु च राजभाषाप्रभागस्य स्थापना अभवत् यत्र प्रशिक्षिताः हिन्दी अनुवादकाः हिन्दी अधिकारी च अनुवादकार्यं कुर्वन्ति।

नवीनतमक्षेत्रेषु ज्ञानविज्ञानयोः अनुवादस्य आवश्यकता

औद्योगिकीकरणस्य जनसञ्चारस्य च आधुनिकविकासाः विश्वस्य दिशां परिवर्तयन्ति। औद्योगिक-उत्पादन-वितरण-आर्थिक-नियन्त्रणयोः विविध-प्रणालीषु सम्पूर्णे विश्वे शोधकार्यं क्रियते। नूतनानां आविष्कारानाम्, नूतनप्रौद्योगिक्याः विकासस्य च कारणेन सम्पूर्णे विश्वे औद्योगिकक्रान्तिः प्रचलति। अस्मिन् क्षेत्रे नवीनतमविकासान् विभिन्नभाषाभाषिराष्ट्रेभ्यः प्रसारयितुं भाषाः अनुवादश्च महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति।

वैज्ञानिकसंशोधनं तीव्रगत्या सम्पूर्णविश्वं प्राप्तुं श्रेयः जनसञ्चारस्य नवीनतमविकसितमाध्यमानां कृते गच्छति। अद्यत्वे विज्ञान-प्रौद्योगिक्याः, चिकित्सा-कृषि-व्यापार-आदिक्षेत्रेषु यत्किमपि नवीनं भवति तत् दूरभाष-दूरभाष-फैक्स-आदि-प्रौद्योगिकीनां माध्यमेन कतिपयेषु क्षणेषु सम्पूर्णे विश्वे प्रसारितं प्रसारितं च भवति। अद्य जनसञ्चारमाध्यमे विकासेन हिन्दीभाषायाः प्रयोगक्षेत्राणां विस्तारः जातः। विज्ञानं, व्यापारं, क्रीडा, विज्ञापनं च स्वकीयाः पृथक् पृथक् शब्दाः सन्ति।

संचारमाध्यमेषु गतिशीलतां वर्धयितुं कार्यं केवलं अनुवादद्वारा एव सम्भवं जातम् अस्ति तथा च ग्रामात् महानगरपर्यन्तं सर्वाणि अद्यतनसूचनाः अनुवादद्वारा युगपत् सर्वेषां कृते प्राप्यन्ते। अद्यत्वे अनुवादेन सम्पूर्णं जगत् एकीकृतम् इति वक्तुं नावश्यकता वर्तते।

उपसंहारः

अद्यतनव्यापारयुगे अनुवादः न केवलं अपेक्षा अपितु आवश्यकता अपि अभवत्। एषः सांस्कृतिकसेतुः वर्तते। सांस्कृतिकैकतायाः, परस्परम् आदानप्रदानस्य, 'विश्वकुटुम्बकम्' इत्यस्य स्वप्नस्य साकारीकरणस्य च दृष्ट्या अनुवादस्य भूमिका उल्लेखनीया अभवत्। एवं वर्तमानयुगे अनुवादस्य महत्त्वं उपयोगिता च केवलं भाषासाहित्ये एव सीमितं न भवति, अस्माकं सांस्कृतिक-ऐतिहासिक-राष्ट्रीय-धरोहरस्य एकतायाः च माध्यमम् अस्ति यत्

भाषा-सीमान् अतिक्रम्य भारतीयस्य सृजनात्मक-चेतनायाः सह समन्वयं करोति विचारः साहित्यं च। अनुवादः वर्तमानस्य प्रौद्योगिकी-वैज्ञानिकयुगस्य अपेक्षां पूरयति, भारते विदेशे च अस्माकं ज्ञानस्य विज्ञानस्य च आयामान् समृद्धयति।

अनुवादः विश्वसंस्कृतेः, विश्वभ्रातृत्वस्य, एकतायाः, सामरसता च स्थापनार्थं सेतुः अस्ति, यस्य माध्यमेन विश्वं ज्ञानविज्ञानक्षेत्रे क्षेत्रवादस्य संकीर्णसीमितव्याप्तेः बहिः आगत्य मानवीय-भावनात्मक-एकतायाः केन्द्रबिन्दुं प्राप्तुं शक्नोति तथा च एतत् अनुवादस्य आवश्यकतायाः उपयोगितायाः च दृढं प्रत्यक्षं च प्रमाणम् अस्ति।

अद्य यदा समग्रं विश्वं सामाजिकपुनर्गठनस्य विषये नवीनतया चिन्तयति तथा च व्यक्तिः समाजश्च नूतनं स्वतन्त्रदृष्टिं प्राप्तवान् तदा तत्सह वयं व्यक्तिं देशं च विश्वस्य दृष्ट्या द्रष्टुम् अवगन्तुं च प्रयत्नशीलाः स्मः। एतादृशे सति अनुवादस्य महत्त्वम् अधिकं वर्धते। यदि कस्यचित् समाजस्य देशस्य च अभिव्यक्तिः भाषायाः सीमायाः कारणात् कस्मिंश्चित् प्रदेशे एव सीमितं भवति, अन्येभ्यः अपि प्राप्तुं न शक्नोति तर्हि विश्वस्तरस्य नूतनसामाजिकपुनर्व्यवस्थापनस्य चर्चा कथं सार्थकं भवितुमर्हति? ज्ञानस्य वाहिका भाषा। भाषा शब्दाश्रिता। शब्दरूपात्मकः दीपः यदि प्रकाशितः न भवति तर्हि जगदिदम् अन्धकारे एव तिष्ठेत्। लोकप्रदीपकः शब्दः एकस्यामेव भाषायां प्रकाशते चेत् नालम्। अपि तु एकदैव बह्वीषु भाषासु प्रकाशितः भवेत्। तदैव ज्ञानप्रकाशः सर्वत्र व्याप्तः स्यात्। कार्यमेतदनुवादादेव सिध्यति। मानवमध्यगतानाम् अवरोधानां निवारणार्थम् अनुवादः श्रेष्ठसाधनम्।

ज्ञानं भाषायाः आवरणे तिष्ठति। यद्यपि इदम् आवरणं मोहकं भवति, किन्तु ज्ञानव्याप्तिविषये इदमावरणम् अवरोधाय एव। आधुनिके काले जगतः सर्वस्मादपि ज्ञानं प्राप्तुं जनाः उत्सुकाः सन्ति। जगतः जिज्ञासावारणार्थम् ज्ञानप्रसारणार्थम् अनुवादादन्यः मार्गः न विद्यते।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. आचार्य रव्वा श्रीहरिः – तैलपालिका (संस्कृतानुवादः), नवोदयबुक् हौस्, हैदराबाद् – 2002
2. जनार्दन हेगडे – धर्मश्रीः (अनुवादः), संस्कृतभारती, नवदेहली – 2006
3. हेच्. वि. नागराजरावः – सार्थः (अनुवादः), संस्कृतभारती, नवदेहली – 2008
4. समुद्राललक्ष्मणय्यः – मलयालस्वामिनः उपदेशामृतम् (अनुवादः), तिरुपतिः, 2005
5. आचार्य रव्वा श्रीहरिः – वेमनशतकम् (संस्कृतानुवादः), नवोदयबुक् हौस्, हैदराबाद् – 2010
6. डा. म. ग. नन्दनराव् – अनुवादविज्ञानम्, अमर् ग्रन्थ पब्लिकेषन्स्, नवदेहली – 2015
7. प्रो. राजमणि शर्मा – अनुवाद विज्ञान: सिद्धांत एवं प्रयोग:, हरियाणा ग्रंथ अकादमी, पंचकुला – 2013
8. डॉ. राम चंदर वर्मा शास्त्री - अनुवाद कला, अशोक प्रकाशन, दिल्ली।
9. प्रो. कृष्ण कुमार गोस्वामी - भाषा के विविध रुप और अनुवाद, वाणी प्रकाशन - 2012
10. डॉ. नागेन्द्र - अनुवाद विज्ञान, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय – 2015
11. तिवारी, डॉ. भोलानाथ, अनुवाद विज्ञान, शब्दकार, दिल्ली।
12. अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा, सुरेश कुमार, वाणी प्रकाशन, दिल्ली।
13. अनुवाद : सिद्धांत और समस्याएँ, डॉ. रवींद्रनाथ श्रीवास्तव और डॉ. कृष्ण कुमार गोस्वामी, आलेख प्रकाशन, दिल्ली।
14. पालीवाल, डॉ. रीतारानी, अनुवाद प्रक्रिया, साहित्यनिधि, दिल्ली।
15. अनुवाद विज्ञान : सिद्धांत और अनुप्रयोग, संपा. डॉ. नगेंद्र, हिंदी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली।

16. अनुवाद : सिद्धांत और प्रयोग, डॉ. जी. गोपीनाथन, लोक भारती प्रकाशन, इलाहाबाद।
17. भाटिया डॉ. कैलाश चंद्र, अनुवाद कला सिद्धांत और प्रयोग, तक्षशिला प्रकाशन, नई दिल्ली।
18. Savory Theodore, The Art of Translation, Jonathan Cape, London.
19. Newmark Peter, The Theory and Craft of Translation, Language Teaching and Linguistics Abstracts 9.1-5-26.
20. Newmark, Peter, Approaches to Translation, Pergamon Press, Oxford. 1981
21. Bassnett, Susan Translation Studies, McGuire, 1980, Metheun: London & New York.
22. A Linguistic Theory of Translation, Catford J.C., Oxford University Press, London.
23. The Theory and Practice of Translation, Nida, E. A. and C. Taber, E.J. Brill, Leiden.